

Політико-правові гарантії демократії в Україні

Забезпечення проведення демократичних виборів і референдумів згідно з вимогами Конституції має триєдину мету: контроль народу над владою; легітимацію інститутів влади, а також рівність і справедливість у волевиявленні громадян. Відповідність засобів визначеній меті є сутністю виборчих процедур у механізмі конституційної держави.

Михайло САВЧИН,
завідуючий кафедрою
Закарпатського
державного
університету
(Ужгород),
доцент,
кандидат
юридичних наук

Формування політичної волі народу залежить від багатьох факторів: місця і ролі партій у суспільно-політичному житті, рівня свободи вираження поглядів у суспільстві, ступеня розвитку політичної системи суспільства, політичної і правової культури громадян, системи конституційних цінностей тощо. У сучасних умовах дедалі більшої ваги набуває забезпечення політичної інтеграції в суспільстві, балансу розвитку української нації та національних меншин, збереження та примноження їх національних цінностей. Порухення такого балансу призводить до виникнення різного роду маргінальних політичних сил, які під популістськими гаслами намагаються прийти до влади та провести певні радикальні заходи. У випадку, коли такі партії своїми цілями або діяльністю загрожують засадам конституційного ладу, необхідно вживати адекватних заходів. Така система захисту демократичних цінностей у компаративній літературі отримала назву «войовничої демократії», феномен якої необхідно дослідити, виходячи з вітчизняних умов та реалій.

Гарантії демократії виражаються також через судовий механізм. Тому окрему увагу буде приділено питанням забезпечення демократичного ладу системою конституційної та адміністративної юстиції. У цьому контексті важливим є питання можливості перевірки результатів парламентських виборів Конституційним Судом України, що тягне за собою небезпеку політизації цього органу.

1. Загальна характеристика гарантій демократії

Гарантії демократії мають дієвий характер лише в тому випадку, коли вони створю-

ють цілісний механізм забезпечення реального народного волевиявлення у вирішенні справ публічного значення. Вітчизняні вчені В. Погорілко та В. Федоренко, досліджуючи референдум як форму безпосередньої демократії, виділяють загальні (за сферами конституційного ладу – політичні, економічні, соціальні, духовні) та спеціальні (нормативно-правові та організаційно-правові) гарантії демократії [1]. На думку російського вченого О. Зинов'єва, гарантії виборчого права можна поділяти на політичні, організаційні та матеріальні гарантії, а також правові санкції [2].

Гарантії демократії – це сукупність нормативно-правових, інституційних та процедурних форм і методів, засобів і способів забезпечення вільного і рівного народного волевиявлення з питань публічного значення та суспільного управління. Відповідно до цього гарантії поділяються на нормативно-правові (система непорушних правових принципів), інституційні (політичні, фінансового та організаційного контролю, громадського та судового контролю) та процесуальні (звернення за захистом порушеного права до суду чи омбудсмена, парламентські контрольні процедури). Доповнює систему гарантій демократії юридична відповідальність за вчинення перешкод у здійсненні окремих форм безпосередньої демократії, що закріплено чинним законодавством.

Сьогодні гарантії вільного демократичного ладу розглядаються у компаративній літературі через призму концепції «войовничої демократії», яка була закладена в Боннському Основному Законі і послідовно втілюється у практиці Федеративним конституційним судом (ФКС) Німеччини. Однією з останніх крок у наближенні до

Сьогодні гарантії вільного демократичного ладу розглядаються у компаративній літературі через призму концепції «войовничої демократії», яка була закладена в Боннському Основному Законі і послідовно втілюється у практиці Федеративним судом (ФКС) Німеччини. В основу концепції «войовничої демократії» покладено реакцію на нелюдську практику правління Націонал-соціалістичної партії (НСДАП) Німеччини.

концепції «войовничої демократії» зробила Іспанія, де прийнято новий органічний закон про політичні партії, внаслідок дії якого Верховний Суд Іспанії прийняв рішення про примусовий розпуск баскської партії Батасуна. Цей вердикт Верховного Суду визнано Конституційним судом Іспанії як такий, що не порушує права людини й основоположні свободи [3].

В основу концепції «войовничої демократії» покладено реакцію на нелюдську практику правління Націонал-соціалістичної партії (НСДАП) Німеччини. Як відомо, НСДАП прийшла до влади цілком парламентським шляхом і за допомогою референдних процедур узаконила надзвичайне законодавство, яке закріплювало принцип фюрерства, ліквідувало федеральний земельний устрій, передбачало можливість істотних обмежень основних прав і свобод на рівні адміністративних рішень. Тому при розробці Боннського Основного Закону 1949 року було вирішено визначити якісні критерії та межі діяльності політичних партій, а питання перевірки конституційності їх діяльності було передано до відання ФКС. Сьогодні концепція «войовничої демократії» використовується і як засіб боротьби з тероризмом [4].

Іспанський конституціоналіст Е.Л. Бофіль до складових елементів войовничої демократії відносить: 1) обмеження щодо внесення поправок до Конституції; 2) оголошення політичних партій поза законом; 3) обмеження права голосу; 4) обмеження свободи об'єднань; 5) обмеження свободи слова; 6) здійснення освітніх заходів у відповідності до конституційних цінностей [5]. Таким чином, концепція «войовничої демократії» звужує спектр діяльності об'єднань громадян та можливість їх висловлювань щодо політичних програм лише в рамках західної концепції демократії. У рамках цієї концепції було також прийнято рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Refah v. Turkey*, винесеного 31 липня 2001 року і затвердженого пленумом Суду 13 лютого 2003 року. В основу рішення було покладено таку правову позицію, відповідно до якої політична партія може здійснювати свою діяльність при дотриманні наступних умов: по-перше, засоби, що використовуються, мають бути законними і демократичними; по-друге, пропонувані партією зміни повинні відповідати фундаментальним де-

мократичним принципам. Однак не тільки засоби, а й мета, що переслідується партією, можуть бути обмежені державою.

Як правило, такі заходи спрямовані проти маргінальних партій і, на думку окремих дослідників, немає гострої потреби реагувати так жорстко на їх діяльність. Ці міркування обґрунтовуються тим, що державний примус розширює коло прихильників певних політичних напрямів чи рухів, які можуть мати екстремістський, націоналістичний, расовий та іншого роду характер.

Разом із тим, формальне запозичення окремих елементів концепції «войовничої демократії» може бути спрямоване проти демократичного ладу. Так, у Російській Федерації законодавство про екстремізм у поєднанні з високим виборчим бар'єром до парламенту (7 відсотків) є одним з інструментів влади щодо згортання демократичних процесів та запровадження концепту так званої суверенної демократії.

Концепція «суверенної демократії» ґрунтується на формально-догматичному тлумаченні конституційних принципів демократії та державного суверенітету. Цей термін запровадили президент Російської Федерації В. Путін, новообраний президент РФ Д. Медведев [6] та відомий російський учений-юрист В. Зорькін [7]. Цей термін є калькою і дослівним перекладом англomовного терміну *sovereign democracy* [8], який скоріше за все можна трактувати як незалежність (самодостатність) демократії, тобто свободу здійснення демократичних процедур та наявність відносно незалежних центрів влади у суспільстві. При цьому окремі російські громадські діячі, політологи посилаються навіть на праці К. Шмітта [9], відомого німецького юриста, який вніс сумнівний вклад у легітиміацію нацистського режиму А. Гітлера і якого нищівно критикували відомі конституціоналісти А. Шайо та Ф. фон Гаек [10].

Так, аналізуючи причини кризи концепту нації-держави, яка є основою Вестфальської системи світового порядку, з урахуванням впливу транснаціональних корпорацій на механізм прийняття владних рішень, посилення діяльності терористичних організацій, пов'язуючи явища глобалізації і фрагментації з проблемами ефективності влади, В. Зорькін доходить висновку щодо необхідності формування системи консолідації суспільства. Ця ідея також неоднора-

зово ставала предметом щорічних послань В. Путіна [11].

Спекулюючи на проблемі ефективності та потужності державної влади, концепція «суверенної демократії» фактично трактується як своєрідний механізм волевиявлення народу. Консолідація ж суспільства, ймовірно, базується на певних колективістських цінностях, що вже саме по собі ставить під сумнів наріжний камінь, квінт-есенцію демократії – забезпечення відкритих процедур узгодження індивідуальних, колективних (корпоративних) та суспільних (публічних) інтересів.

Таким чином, концепція «суверенної демократії» не має нічого спільного з концепцією «войовничої демократії», а скоріше є формою легалізації авторитарного режиму, забезпечення видимого «фасаду» номінального російського конституціоналізму.

В Україні також існує проблема ефективності держави та її могутності (powerful). З точки зору ефективності влади постає питання про забезпечення балансу в системі влади та напрацювання усталених відкритих процедур формування політичних рішень органами публічної влади. Відповідно, для того щоб ці рішення були компетентними та адекватними поточній ситуації, необхідний зворотний зв'язок із населенням. Концепція «суверенної демократії» не передбачає цього, а навпаки – веде до колапсу ефективності влади, зокрема до зрощення бюрократії з іншим сектором (бізнес-середовищем), монополізації влади. Влада спирається переважно на силові структури та монопольний капітал (наприклад, сьогодні в Російській Федерації впроваджується також концепція «корпоративної держави»). Наявність спадщини колективізму, орієнтування населення на державний протекціонізм, характерний прояв поведінки більшості населення як «свободи від» виражається у владній сваволі та частих випадках правового нігілізму. Всі ці речі є безпосередніми загрозами і одночасно викликами демократії, і вони фрагментарно також проявляються й у нас.

В Україні закладено правові основи забезпечення вільного демократичного ладу. Насамперед, це виражається у конституційній забороні узурпації влади та легітимній можливості зміни конституційного ладу виключно з волі народу. У свою чергу, існує система конституційних ціннос-

тей: по-перше, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю; по-друге, Конституція не може бути змінена в бік звуження або обмеження основоположних прав і свобод, ліквідації державного суверенітету та порушення територіальної цілісності України; по-третє, положення розділів I, III та XIII Конституції, які, власне, і складають засади конституційного ладу України, переглядаються остаточно за рішеннями всеукраїнського референдуму. Ревізія Конституції потребує досягнення суспільного консенсусу, оскільки попереднє схвалення конституційного проекту передбачає не менше двох третин від конституційного складу Верховної Ради з остаточною його схваленням на референдумі.

Згідно з частиною 1 статті 37 Конституції України закладено елементи «войовничої демократії» щодо діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризу її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються». Такі питання вирішуються адміністративним судом і не підвідомчі Конституційному Суду України. Проблема, чи навіть дилема концепції «войовничої демократії» рано чи пізно стане актуальною і в Україні, бо можуть виникнути спроби вирішення конституційності діяльності політичних партій. Оскільки концепція «войовничої демократії» стосується вірогідності внесення певних змін до Конституції України чи визначення меж здійснення основоположних прав і свобод людини, ця проблема є, безумовно, актуальною і заслуговує на ширше дослідження.

Таким чином, ми бачимо кілька зрізів конституційних гарантій вільного демократичного ладу. Зокрема, серед них можна виділити: гарантії свободи політичної діяльності у співвідношенні з концепцією «войовничої демократії»; гарантії демократичного ладу та діяльності засобів масової інформації; роль політичних партій у демо-

Згідно з частиною 1 статті 37 Конституції України закладено елементи «войовничої демократії» щодо діяльності політичних партій: «Утворення та діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризу її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються».

Політичні партії становлять основу структури політичної системи, вони сприяють структуруванню парламенту шляхом утворення фракцій та коаліції більшості, яка отримує право формувати уряд. Такі сучасні конституційні засади діяльності партій дають змогу зробити висновок, що в Україні партії перебувають на перехідній стадії реформування з партій електорального до парламентського типу.

кратичному процесі; проблеми забезпечення фінансового та організаційного контролю у процедурах народного волевиявлення; судовий захист права народу на вільне волевиявлення та справедливе і чесне голосування.

2. Гарантії демократичного ладу та політичні партії

Демократія передбачає запровадження громадських інститутів, які дають змогу забезпечити громадський контроль за діяльністю публічної влади. Канали такого контролю забезпечуються через функціонування політичних партій та громадських організацій. Інституціоналізація політичних партій є першим ступенем інтеграції у суспільстві й державі, а другий ступінь інтеграції відображає безпосередньо діяльність політичних партій з приводу заволодіння, утримання та використання публічної влади за допомогою легітимних засобів.

У політичній системі суспільства політичні партії сприяють формуванню та вираженню волі громадян, що опосередковується через структурування політичної системи, участь у періодичних демократичних виборах та мобілізацію виборців при голосуванні на референдумі.

Політична система суспільства розглядається в якості «першого сектора» цього суспільства, який концентрує в собі механізм легітимації публічної влади шляхом визначення демократичного порядку заміщення посад представниками народу та забезпечення рівного доступу до публічної служби. Конституційний статус політичних інститутів визначається шляхом визнання загальних принципів їх правового положення та встановлення демократичних стандартів їх організації.

Тут виникає питання про межі державного втручання у внутрішню діяльність організації політичних інститутів. Воно також тісно пов'язане зі співвідношенням конституційних та корпоративних норм організації. Державне втручання у внутрішні справи політичних організацій допустиме через законодавство та правосуддя. Виконавча влада може лише звернутися до суду з метою встановлення фактів порушення правових норм, на підставі чого суд може застосувати відповідні санкції до організації-правопорушника.

Конституційний Суд України частково вирішив цю дилему. Оскільки законо-

давство встановлює заборону втручання у внутрішню діяльність політичних партій і об'єднань громадян, окрім випадків, встановлених законом, таке втручання повинно бути легітимним:

« ... внутрішня організація, взаємовідносини членів об'єднань громадян, їх підрозділів, статутна відповідальність членів цих об'єднань регулюються корпоративними нормами, встановленими самими об'єднаннями громадян, які базуються на законі; визначаються питання, які належать до їх внутрішньої організації або виключної компетенції і підлягають самостійному вирішенню. Отже, втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб у здійснювану в рамках закону діяльність об'єднань громадян не допускається.

(...) Визначення належності питань до внутрішньоорганізаційної діяльності або виключної компетенції об'єднання громадян у кожному конкретному випадку вирішує суд у разі оскарження громадянином актів і дій таких об'єднань» [12].

Політичні партії становлять основу структури політичної системи, вони сприяють структуруванню парламенту шляхом утворення фракцій та коаліції більшості, яка отримує право формувати уряд. Такі сучасні конституційні засади діяльності партій дають змогу зробити висновок, що в Україні партії перебувають на перехідній стадії реформування з партій електорального до парламентського типу. Утворення партій парламентського типу накладає на них додатковий обов'язок забезпечення демократичних стандартів народного волевиявлення під час виборів і референдуму. Передбачувані позитивні або негативні наслідки рішень партій повинні адекватно доводитися до відома виборців. При цьому має надзвичайно важливе значення відповідність демократичних засад організації і діяльності політичних партій конституційним застереженням і обмеженням (стаття 37 Конституції). У ході виборчого процесу згідно з виборчим законодавством на партії лягає основний тягар щодо формування виборчих комісій середньої і нижчої ланок, які утворюються на період виборів. Партії повинні володіти достатніми організаційними та матеріальними ресурсами, щоб бути здатними навчити людей та забезпечити склад цих виборчих комісій кваліфікованими працівниками, оскільки їх

формування є гарантією вільних, чесних і демократичних виборів.

Буде помилкою для політичної партії при виробленні її стратегії і тактики в ході виборчого процесу та в період між виборами маніпулювати громадською думкою або спиратися на неосвічену масу невігласів. Це суперечить сучасним тенденціям суспільного розвитку, в якому все більшу роль відіграють мас-медіа.

Основна функція партій у цьому сенсі полягає у проведенні адекватних освітніх заходів щодо висвітлення своїх програмних цілей та завдань, їх переваг тощо. Тут, безперечно, значну роль відіграє законодавче регулювання реклами, порядку ведення передвиборної агітації та юридична відповідальність за дифамацію.

Необхідним компонентом сучасної тенденції розвитку інституту політичних партій є їх фінансування з державного бюджету з метою не допустити фінансування партій кримінальними чи напівкримінальними структурами, фінансування з-за кордону чи маніпулювання партіями з боку бізнесових кіл. Згідно з чинним законодавством [13] забезпечується посилення ролі парламентських партій через їх фінансування з державного бюджету. Щороку передбачається виплата коштів з державного бюджету на кожну політичну партію, що одержала представництво у Верховній Раді, виходячи з відсотка голосів виборців, отриманих нею за результатами парламентських виборів. Загальний розмір фінансування статутної діяльності партій, що одержали представництво у парламенті, становить 0,01 мінімальних заробітних плат, помножених на кількість виборців, включених до списків виборців на останніх парламентських виборах. Кожна політична партія зобов'язана офіційно оприлюднювати звіт про джерела їх фінансування та витрачання коштів.

Саме роль політичних партій як інтегративних структур у відносинах демократичного суспільства забезпечує вплив громадян на публічну владу. Відокремлення політичних партій від публічної влади, їх діяльність відповідно до конституційних засад (частина перша статті 37 Конституції) є основою легітимної діяльності політичної системи як інституційної структури. Система відносин демократії повинна насамперед забезпечити наступність публічних влад, а також їх поступове удосконалення саме через інститу-

ційні відносини. Необхідно підкреслити, що суспільно-політичні інститути формуються на основі певних правил життя, які, власне, складають сутнісний зміст будь-якого політичного інституту.

Легітимність діяльності політичних партій полягає у можливості прагнення ними досягти певних політичних цілей, які інколи суперечать засадам конституційного порядку. Однак такі цілі та засоби діяльності партії повинні відповідати засадам демократичного ладу. В цьому контексті Європейський Суд з прав людини у справі *Socialistic Party & others v. Turkey* зазначив таке:

«45. Суд і раніше стверджував, що однією з основних характерних рис демократії є можливість, яку вона відкриває для вирішення проблем країни через діалог, не схильючись до насильства, навіть коли цей діалог викликає роздратування. Демократія процвітає в умовах свободи висловлювання думок. З цієї точки зору не може бути ніякого виправдання створенню перепон політичній групі виключно лише тому, що вона намагається обговорювати публічно ситуацію, що стосується частини населення держави, і брати участь у політичному житті, щоб, керуючись демократичними правилами, знайти рішення, здатні задовольнити кожну заінтересовану людину.

На думку Суду, той факт, що така політична програма [вимога Соціалістичної партії про забезпечення «курдської нації» на самовизначення та її право на «відділення», на думку Суду, є намаганням «підкреслити, що запропонована федеративна система не може виникнути без вільно вираженої згоди курдів через референдум»] оцінюється не як несумісна з існуючими принципами та структурами Турецької держави, не робить її несумісною з принципами демократії. Сутність демократії полягає в тому, щоб дозволити висувати та обговорювати різноманітні політичні програми, навіть ті, які піддають сумніву той порядок, відповідно до якого організована у цей час держава, при умові, що вони не наносять шкоди самій демократії» [14].

3. Основні форми контролю за проведенням виборів та референдумів

Легітимність функціонування органів публічної влади, правонаступність її інститутів значною мірою обумовлюється закон-

Щороку передбачається виплата коштів з державного бюджету на кожну політичну партію, що одержала представництво у Верховній Раді, виходячи з відсотка голосів виборців, отриманих нею за результатами парламентських виборів. Загальний розмір фінансування статутної діяльності партій, що одержали представництво у парламенті, становить 0,01 мінімальних заробітних плат, помножених на кількість виборців, включених до списків виборців на останніх парламентських виборах. Кожна політична партія зобов'язана офіційно оприлюднювати звіт про джерела їх фінансування та витрачання коштів.

ністю їх формування, а отже, процедури організації підготовки та проведення виборів та референдумів.

Саме тому особливу роль у забезпеченні належної організації виборів та референдумів відіграють засоби контролю за їх проведенням. До них, зокрема, належать: 1) організаційно-методичне забезпечення ходу виборів виборчими комісіями; 2) фінансовий контроль за формуванням та використанням виборчих фондів кандидатів, політичних партій, виборчих блоків політичних партій установами банків та органами фінансового контролю; 3) громадський контроль за виборами представниками кандидатів, політичних партій (виборчих блоків політичних партій) та офіційних спостерігачів.

Відповідні засоби контролю здійснюються на всіх етапах виборчого процесу, починаючи від утворення виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів і закінчуючи підрахунком голосів виборців, встановленням підсумків голосування та результатів виборів, а тому можна стверджувати, що вони мають універсальний характер. Такі засоби покликані забезпечити законність фінансування виборчої кампанії, проведення передвиборної агітації, додержання гарантій діяльності кандидатів, політичних партій (виборчих блоків політичних партій), які конкурують на виборах, а відтак законність самих виборів та правомірність їх результатів.

Функціонування системи контролю забезпечує Центральна виборча комісія, яка відповідно до Закону України «Про Центральну виборчу комісію» як колегіальний державний орган: забезпечує реалізацію і захист виборчих прав громадян України та права на участь у референдумах, дотримання передбачених Конституцією та законами України принципів і засад виборчого процесу та процесу референдуму, однакове застосування законодавства України про вибори і референдуми на всій території України; здійснює контроль за додержанням вимог законодавства України про вибори і референдуми, консультативно-методичне забезпечення діяльності виборчих комісій та комісій з референдумів, приймає обов'язкові для використання в роботі виборчих комісій та комісій з референдумів роз'яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми; здійснює контроль за дотриманням

політичними партіями (виборчими блоками політичних партій), іншими суб'єктами виборчого процесу та процесу референдуму вимог законодавства про вибори і референдуми, контроль за цільовим використанням коштів, виділених з Державного бюджету України на підготовку і проведення виборів та референдумів; контролює порядок надходження, обліку та використання коштів виборчих фондів політичних партій, виборчих блоків політичних партій, кандидатів у порядку та в межах, встановлених законом; здійснює інші повноваження відповідно до Закону України «Про Центральну виборчу комісію», виборчих законів та законодавства України про референдуми.

Крім Центральної виборчої комісії, організацію підготовки та проведення виборів забезпечують відповідні окружні та дільничні виборчі комісії з виборів Президента України, народних депутатів України, а також комісії з всеукраїнського референдуму, які в межах відповідних територій забезпечують організацію підготовки та проведення виборів і референдумів, здійснюючи при цьому контроль за неухильним додержанням і правильним застосуванням виборчого та референдного законодавства.

У свою чергу, фінансовий контроль за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів кандидатів, політичних партій (виборчих блоків політичних партій) здійснюється Центральною виборчою комісією та установою банку, в якій відкрито рахунок виборчого фонду кандидата, політичної партії (виборчого блоку політичної партії) відповідно до порядку, встановленого Центральною виборчою комісією спільно з Національним банком України та уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі зв'язку.

Кандидати, політичні партії (виборчі блоки політичних партій) призначають двох (не більше двох) розпорядників виборчого фонду, які мають виключне право на розпорядження коштами з накопичувального рахунку виборчого фонду кандидата, політичної партії (виборчого блоку політичної партії) та зобов'язані вести облік надходження та використання цих коштів. Розпорядники коштів накопичувального рахунку виборчого фонду повинні подавати до Центральної виборчої комісії фінансовий звіт про надходження та використання коштів виборчого фонду.

Порушені виборчі права не завжди можуть бути належним чином захищені та поновлені. З огляду на те, що підставою для поновлення виборчих прав є, як правило, суттєве порушення виборчих процедур, що безпосередньо впливає на результати виборів, в більшості випадків суд лише обмежується констатацією факту наявності порушення.

Діалектика між основними правами та принципом суверенітету народу обумовлена наявними демократичними інститутами, існуючими традиціями демократії, ступенем розвитку політичної системи. Тому проблема судового захисту виборчих та референдних прав, а також деяких інших політичних прав потребує свого окремого дослідження, оскільки засоби судової влади в цьому випадку обмежені.

Виборчі фонди формуються за рахунок власних коштів кандидатів, коштів політичних партій (виборчих блоків політичних партій), а також добровільних внесків фізичних осіб. Забороняється робити добровільні внески до виборчого фонду іноземцям та особам без громадянства, анонімним жертводавцям.

Законодавство визначає порядок безспірного перерахування до Державного бюджету України коштів виборчих фондів кандидатів, політичних партій (виборчих блоків політичних партій), якщо такі кошти залишилися фактично невикористаними на момент офіційного оприлюднення результатів виборів та щодо них не надійшло у встановлений строк заяв відповідних суб'єктів щодо їх перерахування на рахунки цих суб'єктів.

Громадський контроль за виборами здійснюється представниками кандидатів, політичних партій (виборчих блоків політичних партій) та офіційними спостерігачами. Законодавство України виділяє три групи офіційних спостерігачів: від політичних партій (виборчих блоків політичних партій); від кандидатів; від іноземних держав і міжнародних організацій.

Процедури захисту виборчих прав. Порушені виборчі права не завжди можуть бути належним чином захищені та поновлені. З огляду на те, що підставою для поновлення виборчих прав є, як правило, суттєве порушення виборчих процедур, що безпосередньо впливає на результати виборів, в більшості випадків суд лише обмежується констатацією факту наявності порушення. Так, до прикладу, у випадку ведення «інформаційної війни» проти певного кандидата, яка заподіє істотну шкоду його репутації, суд констатуватиме факт дифамації та забезпечить відшкодування заподіяної моральної шкоди, що, на жаль, не дасть змоги досягти цілей судового захисту – забезпечення рівних можливостей ведення виборчої кампанії та рівного доступу до виборної посади. Таким чином, ця проблематика переміщується в площину політичного процесу.

На думку судді ФКС ФРН К. Грасгофа, сфера цього суб'єктивного публічного права включає в себе право на участь у виборах, право громадян на участь у політичному житті, індивідуальне право громадянина на полягати на дотриманні належних строків

виборів і належного терміну повноважень парламенту чергового скликання. Оскільки проблема належного захисту цього права не розроблена, сьогодні в більшості випадків доводиться рахуватися лише з можливістю констатації порушення суб'єктивного виборчого права [15].

Наприклад, у ФРН Бундестаг здійснює перевірку результатів виборів до парламенту, і лише за ініціативою депутатів Бундестагу Федеральний конституційний суд правомочний здійснити перевірку конституційності виборів. Згідно з французькою моделлю Конституційна рада здійснює реєстрацію кандидатів у Президенти та перевірку виборів до парламенту, а також виборів Президента. Розгляд такого роду спорів на загальнонаціональному рівні дає змогу учасникам політичного процесу безпосередньо впливати на народне волевиявлення. Таким чином, діалектика між основними правами та принципом суверенітету народу обумовлена наявними демократичними інститутами, існуючими традиціями демократії, ступенем розвитку політичної системи. Тому проблема судового захисту виборчих та референдних прав, а також деяких інших політичних прав потребує свого окремого дослідження, оскільки засоби судової влади в цьому випадку обмежені.

Виборчим законодавством України визначено особливості розгляду скарг учасників виборчого процесу на рішення, дії або бездіяльність виборчих комісій, їх членів до комісій вищого рівня. Відповідно, оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, їх членів до Суду здійснюється виключно на засадах, визначених у Кодексі адміністративного судочинства.

Захист виборчих прав громадян здійснюється опосередковано Конституційним Судом України шляхом здійснення конституційного контролю за актами виборчого законодавства та актами про призначення чергових і позачергових виборів.

4. Захист демократії судами загальної юрисдикції

Суди загальної юрисдикції є основним гарантом базових прав і свобод, які розглядають скарги фізичних і юридичних осіб на дії та рішення органів публічної влади (органів державної влади та органів місцевого самоврядування), якими порушуються основні права і свободи. Суди загальної юрисдик-

*Принцип
верховенства
права вимагає від
адміністративних
суддів відійти
від традиційного
позитивістського
праворозуміння,
відповідно до чого
закон трактувався
буквально, згідно
з його «буквою»;
суддя насамперед
повинен
виходити з мети
законодавчого
регулювання
та головної
мети діяльності
публічної влади –
забезпечення
основних
прав і свобод
громадянина
(стаття 3
Конституції).*

ції не наділені повноваженнями відмови у розгляді фактів порушення прав людини й основоположних свобод (положення частини третьої статті 8 та частини другої статті 124 Конституції України). Суди зобов'язані застосовувати норми Конституції як норми прямої дії, оскільки їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Основний тягар з вирішення виборчих та референдних спорів лежить на адміністративній юстиції.

Адміністративна юстиція забезпечує захист прав і свобод людини від порушень з боку органів публічної влади, а також інших суб'єктів при здійсненні ними управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень (стаття 2 КАС). Основне покликання адміністративної юстиції полягає в забезпеченні незалежного і неупередженого контролю за актами органів публічної влади як індивідуального, так і нормативного характеру. КАС визначає критерії правового змісту актів органів публічної влади (частина третя статті 2), зокрема пропорційність, добросовісність, неупередженість, розсудливість, обґрунтованість, своєчасність. Судовий контроль за додержанням законності в діях органів виконавчої влади та місцевого самоврядування (далі – публічної адміністрації) [16] за позовною заявою приватної особи забезпечує якісно нові умови для захисту основних прав і свобод в Україні.

У статті другій КАС визначено завдання і засади адміністративного судочинства. Адміністративні суди перевіряють дії і рішення суб'єктів владних повноважень на предмет їх відповідності певним правовим критеріям. Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі – на виконання делегованих повноважень.

Враховуючи те, що в Україні не прийнято Кодекс поведінки публічних службовців, значення положень частини третьої статті 2 КАС також полягає в тому, що на їх основі можна визначити критерії правомірності рішень і дій суб'єктів владних повноважень.

Відповідно до частини третьої статті 2 КАС у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони у відповідності до вимог закону.

Згідно зі статтею 8 Конституції України визнається принцип верховенства права, функціональна спрямованість якого пов'язана зі справедливістю, тобто результат адміністративного процесу повинен бути спрямований на досягнення справедливості, однакового і передбачуваного застосування правових норм. У взаємозв'язку зі статтею 3 Конституції України принцип справедливості зобов'язує суб'єктів владних повноважень забезпечувати основні права і свободи.

Стаття 8 КАС пов'язує зміст принципу верховенства права з обов'язком адміністративних судів додержуватися прецедентного права Європейського Суду з прав людини [17]. Це досить оригінальна юридична конструкція, яка, мабуть, пов'язана з функціями ЄСПЛ щодо захисту основоположних прав і свобод людини, які гарантує Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року. Відповідно до принципу верховенства права закони повинні задовольняти такі критерії: а) ефективність та дієвість законів; б) закон повинен відповідати принципів мінімальної достатності правового регулювання; в) формулювати нормативні приписи, регулювати правила поведінки шляхом встановлення певних рамок; г) відповідати критеріям чіткого й однозначного викладу змісту положень закону як нормативної гарантії однакового і правильного застосування закону; д) бути обґрунтованим і забезпеченим фінансовими та ресурсними засобами.

Відповідно до прецедентного права ЄСПЛ принцип верховенства права включає в себе такі положення: а) захист від свавілля; б) додержання вимоги доступу до Суду; в) правової визначеності; г) невтручання законодавчої влади у сферу правосуддя; д) обов'язковість судових рішень.

На думку цього Суду, з виразу «передбачено законом» випливають наступні дві вимоги. По-перше, право повинно мати відповідну до обставин можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до цього випадку. По-друге, норма не може вважатися законом, якщо вона не сформульована з достатнім ступенем точ-

У чинному законодавстві діє колізія щодо вирішення питань про скасування реєстрації кандидата на пост Президента України. Це пов'язано з тим, що природа подібних спорів має публічно-правовий характер, і його регулювання належить до сфери саме КАС як акту найвищого ступеня систематизації цієї сфери правовідносин – кодифікації. У випадку законодавчого неврегулювання проблеми існує загроза з боку окремих недобросовісних учасників виборчого процесу блокування вирішення цієї категорії виборчого спору.

ності, що вимагає від громадянина контролю за своєю поведінкою: він повинен мати можливість передбачати наслідки, які можуть потягнути за собою неправочинні дії. «Ці наслідки необов'язково передбачати з абсолютною впевненістю: досвід показує, що це недосяжно. Більше того, хоча визначеність вельми бажана, вона може супроводжуватися рисами окаменілості, тоді як право повинно володіти здатністю йти в ногу із змінюючими обставинами. Відповідно, багато законів неухильно користуються термінами, які в більшому або меншому ступені розпливчасті: їх тлумачення і застосування – завдання практики» [18].

Таким чином, принцип верховенства права вимагає від адміністративних суддів відійти від традиційного позитивістського праворозуміння, відповідно до чого закон трактувався буквально, згідно з його «буквою»; суддя насамперед повинен виходити з мети законодавчого регулювання та головної мети діяльності публічної влади – забезпечення основних прав і свобод громадянина (стаття 3 Конституції).

З іншого боку, адміністративний суд ухвалює рішення виключно на основі законів України. При цьому суд повинен виходити з мети і завдань законодавчого регулювання. Стаття 9 КАС визначає вимоги до дій суду, який повинен узгоджувати свої рішення відповідно до визначеної ієрархії нормативно-правових актів, зокрема міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою. У випадку, якщо суд виявить невідповідність Конституції України нормативно-правового акта, що підлягає застосуванню у справі, він повинен звернутися до Верховного Суду України для вирішення питання щодо внесення конституційного подання до Конституційного Суду України.

Принцип законності означає, що суд не правомочний відмовити в захисті, якщо закон містить прогалини. У такому випадку суд застосовує аналогію права або аналогію закону. На підставі цього, виходячи з конкретної ситуації, суд виводить правило поведінки, яке, наприклад, зобов'язує учасників публічно-правових відносин діяти належним чином з приводу забезпечення прав біженців.

До юрисдикції адміністративних судів належить вирішення публічно-правових спорів, які пов'язані із здійсненням влад-

них функцій у сфері публічної адміністрації. Предметна сфера адміністративних судів у сенсі положень статті 2 КАС пов'язана з якістю публічних послуг, зокрема у сфері виборчих прав. Безпосередньо захист виборчих прав здійснюється судами загальної юрисдикції у порядку адміністративного судочинства. Згідно з главою 6 розділу III КАС адміністративні суди розглядають наступні види виборчо-правових спорів (статті 172–179 КАС): 1) щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, членів цих комісій; 2) щодо уточнення списків виборців; 3) щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, підприємств, установ, організацій, їх посадових і службових осіб, творчих працівників ЗМІ, які порушують законодавство про вибори; 4) щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності кандидатів, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії (блоку місцевих організацій партій), їх посадових осіб та уповноважених осіб, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу.

Підсудність виборчих спорів має свої особливості, оскільки вона покликана забезпечити максимальну незалежність суду від політичного впливу [19]. До підсудності Вищого адміністративного суду віднесено спори щодо: 1) оскарження рішень, дій або бездіяльності ЦВК, члена цієї Комісії щодо встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму; 2) скасування реєстрації кандидата на пост Президента України (стаття 176 КАС).

Однак у чинному законодавстві діє колізія щодо вирішення питань про скасування реєстрації кандидата на пост Президента України. Згідно зі статтею 56 Закону України «Про вибори Президента України» № 474-XIV від 5 березня 1999 року [20] передбачена юрисдикція Верховного Суду України з цієї категорії. Виходячи з принципу *clausula generalis*, така колізія вирішується на користь КАС. Це пов'язано з тим, що природа подібних спорів має публічно-правовий характер, і його регулювання належить до сфери саме КАС як акту найвищого ступеня систематизації цієї сфери правовідносин – кодифікації. У випадку законодавчого неврегулювання проблеми існує загроза з боку окремих недобросовісних учасників виборчого процесу блокування вирішення

Існує дискусійне питання щодо можливості скасування результатів виборів. Якщо таке питання виникає, то воно повинно вирішуватися в судовому порядку. В американській судовій практиці визначено певні критерії підсудності спорів щодо результатів виборів: позивач повинен довести, що порушення, якщо вони мали місце, дійсно могли вплинути на результати виборів; звинувачення в таких порушеннях мають підкріплюватися належними доказами; той факт, що згідно з підрахунком різниця в набраних голосах невелика, є недостатньою підставою для заперечення клопотання про відхилення позову щодо оскарження виборів.

цієї категорії виборчого спору. У випадку такого законодавчого упущення за наявності виборчого спору щодо реєстрації кандидата у Президенти України не виключений варіант прийняття процесуальної ухвали Верховним Судом України про відмову у відкритті провадження у справі за невідповідністю, роз'яснивши при цьому, що можна звернутися з відповідним адміністративним позовом до Вищого адміністративного суду.

Окружним адміністративним судам підсудні виборчі спори щодо: 1) оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій територіального рівня щодо підготовки та проведення парламентських, президентських виборів, всеукраїнського референдуму, а також членів цих комісій (частина четверта статті 172 КАС) – за місцем знаходження цієї комісії; 2) оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади, їх посадових чи службових осіб, що порушують законодавство про вибори і референдум – до місцевого загального суду як адміністративного суду за їхнім місцем знаходження; 3) оскарження дій чи бездіяльності кандидатів у народні депутати, у депутати обласних, районних, районних у місті рад, їхніх довірених осіб, партій (блоків), їх посадових осіб та уповноважених осіб, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу, що порушують законодавство про вибори і референдум, – за місцем вчинення дії чи місцем, де ця дія повинна бути вчинена.

Спеціальна підсудність закріплена за окружним адміністративним судом, юрисдикція якого поширюється на місто Київ. У рамках спеціальної підсудності передбачено вирішення виборчих спорів щодо: 1) оскарження рішень, дій або бездіяльності Центральної виборчої комісії, члена цієї Комісії (окрім рішень щодо встановлення результатів виборів та всеукраїнського референдуму); 2) оскарження дій або бездіяльності кандидата на пост Президента України, ініціативних груп всеукраїнського референдуму та інших суб'єктів його ініціювання, що порушують законодавство про вибори і референдум.

Існує дискусійне питання щодо можливості скасування результатів виборів. Якщо таке питання виникає, то воно повинно вирішуватися в судовому порядку. В американській судовій практиці визначено певні критерії підсудності спорів щодо результа-

тів виборів: позивач повинен довести, що порушення, якщо вони мали місце, дійсно могли вплинути на результати виборів; звинувачення в таких порушеннях мають підкріплюватися належними доказами; той факт, що згідно з підрахунком різниця в набраних голосах невелика, є недостатньою підставою для заперечення клопотання про відхилення позову щодо оскарження виборів [21]. Виборче законодавство фрагментарно вирішує питання про критерії підсудності позовів про скасування або не скасування результатів виборів.

Прийняття Верховним Судом України рішення у справі Ющенко проти Центральної виборчої комісії має вплив на розвиток правової системи України подібно до загальновідомих рішень американського Верховного суду у справі *Merbury v. Madison* (1803), Конституційної ради Франції у справі про асоціації (1972). Активізація судової влади у забезпеченні принципу верховенства права має непересічне значення для функціонування громадянського суспільства в Україні.

В основі правової позиції Верховного Суду України у справі за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України Ющенка В.А. в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України Катеринчука М.Д. на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 24 листопада 2004 року та на рішення про оголошення Президентом України Януковича В.Ф. на поновлення порушеного права на вільні вибори лягли положення статей 8, 71, 103, частини другої статті 124 Конституції України [22] та статті 13 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [23]. Суд відступив від догматичного тлумачення нормативно-правових актів і дав динамічне тлумачення змісту правових актів. Суд керувався необхідністю визначення реального стану правовідносин. Встановивши факти неможливості «достовірно встановити результати дійсного волевиявлення виборців», Верховний Суд України повинен був визначити способи поновлення порушеного права на вільні вибори. Тому він став на позицію, що необхідно «поновити права суб'єктів виборчого процесу шляхом повторного голосування...»

Сьогодні політичний процес немислимий без партій, які виконують функції політичної інтеграції нації. Разом із тим, відсутність розгалуженої мережі територіальних структур унеможлиблює тісний зв'язок партій із виборцями. З іншого боку, партії, що мають на меті антиконституційні цілі або займаються антиконституційною діяльністю, повинні стати об'єктом судової перевірки як такі, що загрожують засадам конституційного ладу.

Правова позиція Верховного Суду України в подальшому вплинула на діяльність інститутів публічної влади в Україні. Насамперед, рішення Верховного Суду стало юридичною основою для застосування парламентських контрольних процедур до Центральної виборчої комісії. Рішення Верховного Суду дало змогу внести зміни до Закону України «Про вибори Президента України», які мінімізували можливості фальсифікації результатів голосування, а також поставили під сумнів діяльність виборчих комісій, які допустили такі фальсифікації. Це дало змогу на новій юридичній основі сформувавши виборчі комісії, що більш якісно забезпечило баланс інтересів учасників виборчого процесу.

5. Захист демократії Конституційним Судом України

На конституційному рівні важливу роль відіграє діяльність Конституційного Суду України щодо гарантування основних прав і свобод. Орган конституційної юрисдикції здійснює захист основних прав безпосередньо та опосередковано. Опосередковано КСУ захищає основні права у формі конституційного контролю за нормативно-правовими актами глави держави, парламенту, уряду та представницького органу Автономної Республіки Крим. Безпосередньо Судом захищаються основні права шляхом здійснення інцидентного контролю. Детально така процедура врегульована главами 12, 13 Закону України «Про Конституційний Суд України». При вирішенні такого роду спорів рішення Конституційного Суду України мають преюдиційне значення, які можуть лягти в основу для перегляду попередніх рішень адміністративних органів та судів загальної юрисдикції.

Розгляд спорів, пов'язаних із здійсненням виборів, референдуму, права народної ініціативи відноситься до компетенції судових органів. Предметом такого роду спорів є, як правило, перевірка конституційності виборів до вищих органів державної влади, насамперед президента та виборів у парламент. Вибори визнаються недійсними лише в тих випадках, якщо помилки або порушення в ході виборів фактично вплинули на їх результат.

У цілому, спеціальні повноваження конституційних судів з контролю за процедурами в рамках безпосередньої демократії набу-

ли поширення в більшості країн колишнього СРСР. Такі справи поділяють на обов'язкові та факультативні [24]. Обов'язково контроль виборів та референдуму здійснюється незалежно від наявності спору, а при факультативному контролі – за зверненням уповноважених осіб.

В Україні діє модель нормативного конституційного контролю за правовими актами про призначення виборів, всеукраїнського референдуму чи місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим (глава 11 Закону про КСУ). Предметом перевірки є акти Верховної Ради України, Президента України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Такий нормативний контроль не передбачає перевірку результатів виборів, референдуму. Предметом розгляду КСУ є вирішення питання додержання меж повноважень органом влади при призначенні такого роду процедури, додержання процедури винесення правового акта, відповідність їх Конституції України. При здійсненні такого повноваження КСУ можна виділити конституційний контроль за правовими актами про призначення: а) виборів глави держави, парламенту, місцевих виборів; б) референдуму всеукраїнського чи місцевого в Автономній Республіці Крим; в) референдуму за народною ініціативою. Особливістю такої процедури є те, що уповноважені особи мають право звернутися до КСУ про вирішення конституційності таких правових актів протягом одного місяця від їх офіційного оголошення, дати призначення, відміни або відстрочки. При розгляді таких справ КСУ покликаний забезпечити захист засад демократичного ладу, наступність інститутів публічної влади.

Безпосередньо Конституційний Суд України таку форму нормативного контролю застосував при призначенні Президентом України референдуму за народною ініціативою згідно з Указом від 15.01.2000 року № 65/2000. КСУ зіткнувся в цьому випадку з правовою невизначеністю, оскільки безпосередньо в Законі України від 03.07.91 р. № 1286-12 про всеукраїнський та місцеві референдуми [25] не було врегульовано реалізації права народної ініціативи щодо внесення змін до Конституції України в контексті положень розділу XIII Основного Закону. КСУ став на позицію гарантування такої форми безпосередньої демократії, вказавши на мож-

ливість проведення цієї процедури відповідно до чинного законодавства України. Одночасно у висновку було підкреслено про можливість народу України визначити та змінювати конституційний лад через поєднання засобів безпосередньої та представницької демократії. При надходженні народної ініціативи до компетентних органів публічної влади Президент України, Центральна виборча комісія володіють правом розсуду визначити конституційність питань, що виносяться, і зобов'язані здійснити таку попередню перевірку. При внесенні змін до Конституції України встановлено співвідпорядкованість дій глави держави, народних депутатів, парламенту в цілому, тобто їх збалансованість та взаємодію з метою реалізації волі народу як єдиного носія суверенної влади [26].

Рішення Конституційного Суду з питань здійснення референдуму, виборів мають преюдиційне значення. Оскільки Суд здійснює перевірку конституційності актів законодавства про вибори і референдуми та актів про призначення цих процедур, рішення КСУ з цієї категорії справ накладають обов'язки на Верховну Раду України щодо приведення змісту законів України до відповідних правових позицій Суду; подібним чином рішення КСУ зв'язують діяльність Центральної виборчої комісії та виборчих органів нижчого рівня і мають пряму дію.

Висновки

Формування політичної волі народу можливе в умовах вільного дискурсу з важливих питань суспільного значення. Тому свобода вираження поглядів та обмеження монополізму в діяльності ЗМІ є важливими складовими сучасної моделі комунікативної демократії. Відсутність доступу до об'єктивної інформації, як правило, завжди спотворює вільне волевиявлення народу.

Сьогодні політичний процес немислимий без партій, які виконують функції політич-

ної інтеграції нації. Разом із тим, відсутність розгалуженої мережі територіальних структур унеможливує тісний зв'язок партій із виборцями. З іншого ж боку, партії, що мають на меті антиконституційні цілі або займаються антиконституційною діяльністю, повинні стати об'єктом судової перевірки як такі, що загрожують засадам конституційного ладу. У цьому контексті зважене застосування елементів «войовничої демократії» заслуговує на увагу. Санкції, які накладає Суд на партії-деліквенти, є важливим засобом забезпечення режиму конституційності та гарантією демократичного ладу.

Партії сьогодні виступають основним суб'єктом виборчих та референдних процедур. Саме партії можуть реалізувати всі необхідні ресурси для формування виборчих адміністрацій, підготовки своїх представників для роботи в цих органах. Партії доводять до відома населення зміст позитивних та негативних наслідків владних рішень. Представницька демократія втілює це у відносинах між правлячою більшістю та опозицією, що є додатковим механізмом контролю та елементом у системі гарантій демократичного ладу.

Судовий контроль у ході виборчих та референдних процедур не завжди ефективний через їх швидкоплинність. Однак судовий контроль дає змогу з високою вірогідністю забезпечити одну з цінностей демократичного процесу – рівність і справедливість при волевиявленні громадян, що, власне, і довів Верховний Суд України, винісши рішення у справі Ющенко проти Центральної виборчої комісії 3 грудня 2004 року.

Перспективи подальшого розвитку інституту гарантій демократичного ладу в Україні можуть розвиватися в двох напрямках: запровадження судового конституційного контролю за результатами парламентських виборів та посилення механізму юридичної відповідальності за порушення виборчих і референдних прав і свобод індивіда.

Література

1. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. – К., 2000. – С. 140–149.
2. Зиновьев А.В. Гарантии свободы выборов представительных органов // Государство и право. – 1995. – № 7.
3. Комелла В.Ф. Новый порядок регули-

рования деятельности политических партий в Испании и решение о запрете Батасуны // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 3.

4. Роч К. Антитерроризм и воинствующая демократия // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 2; № 3.

5. Бофилль Э.Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 1.
6. Сохранить эффективное государство в существующих границах // Суверенитет. Сборник / сост. Н. Гараджа. – М.: Издательство «Европа», 2006. – С. 25–42.
7. Див.: Зорькин В. Апология Вестфальской системы // Российская газета. – 2006, 22 августа; Российская газета. – 2006, 6 сентября.
8. Иванов В. Суверенная демократия и sovereign democracy // Известия. – 2006 – № 161.
9. Зокрема, це часто спостерігається в різних публікаціях лідерів Молодіжного євразійського союзу, які обґрунтовують навіть ідею диктатури правителя, посиляючись на сумнівну спадщину К. Шмітта. Див., наприклад: Верховный комиссар РФ. Возможна ли в России демократическая модель диктатуры // Время новостей. – 2007. – № 84. Особливістю поглядів К. Шмітта були роздуми про надзвичайні повноваження правителя і надзвичайне законодавство, яке потім у руслі юридичного позитивізму легалізувало нелюдський нацистський режим у Німеччині.
10. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). – М., 1998; Хайек Ф.А. фон. Право, законодательство, свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. – М., 2006.
11. Див.: Суверенитет. Сборник / сост. Н. Гараджа. – М.: Издательство «Европа», 2006.
12. Рішення КСУ у справі щодо конституційності статті 2483 ЦПК України № 6-рп/2001 від 23.05.2001 р. // Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. – Кн. 2. – С. 388 (надалі позначатиметься це видання так – 2:388 та подібним чином).
13. Закон України від 27.11.2003 р. № 1349-IV // ВВРУ. – 2004. – № 15. – Ст. 218.
14. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. – Т. 2. – М.: НОРМА, 2001. – С. 503, 504.
15. Грасхоф К. Право на вільні вибори (Додатковий протокол № 1 до Європейської конвенції з прав людини, стаття 3) // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 60–61.
16. Термін «публічна адміністрація» є ustalеним терміном в європейському праві та поступово вводиться у вітчизняну правову доктрину. Про демократичні стандарти діяльності публічної адміністрації див.: Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 7–83.
17. Стаття 237 КАС передбачає можливість скасування Вищим адміністративним судом рішень адміністративних судів у випадку незастосування рішень Європейського Суду з прав людини. Це є ознакою прецедентної природи рішень ЄСПЛ, однак вони володіють всіма ознаками судового прецеденту. Лише в своїй сукупності рішення ЄСПЛ у конкретних справах можна вважати судовим прецедентним правом. Також про природу юриспруденції Європейського Суду з прав людини як судового прецедентного права див.: Буроменський М.В. Захист прав людини у Європейському суді з прав людини. – Х.: Факт, 1998; Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – К.: Український центр правничих студій, 2001; Він же. Суддівська правотворчість. – К.: Реферат, 2007.
18. Закон України «Про вибори Президента України» із змінами і доповненнями // ВВРУ. – 1999. – № 14. – ст. 81; Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua/
19. Основи адміністративного судочинства в Україні / За заг. ред. Александрової Н.В., Куїбиди Р.О. – К.: Конус-Ю, 2006. – С. 179.
20. Рішення ЄСПЛ у справі Санді Таймс проти Сполученого Королівства // Европейский Суд по правам человека: Избранные решения. В 2 т. – Т. 1. – М., 2001. – С. 201–202.
21. Футей Б. Становлення правової держави в Україні: 1991–2005. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 157.
22. «Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі».
23. «Кожен, чий права і свободи, викладені в цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи».
24. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – М., 2002. – С. 124.
25. ВВРУ. – 1991. – № 33. – Ст. 443.
26. Див.: ВКСУ. – 2000. – № 3; Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. – Кн. 2. – К., 2002. – С. 37 і наст.